

SMÍCH A PLÁČ V KYRGYZSKÉ PÍSNI

Janyl Jusubjan

Radost a smutek, nezákladnější lidské emoce, najdeme zřetelně zobrazené v kyrgyzské hudební kultuře v jednoduchých, ale silných formách. Některé z nich už jsou ztraceny, jiné se z všedního života pomalu vytrácejí. Tento příspěvek si všímá několika typů starých lidových písní, které přežívají, avšak postupně se ztrácejí, zkoumá skrytou sílu tradice a zaměřuje se na pokusy o oživení lidové písně. V této souvislosti představí autorka tohoto příspěvku své aktivity v Evropě.

Píseň pro zesnulé – košok

Smrt člověka patří k nejdramatičtějším životním okamžikům. Pro rozloučení se zesnulým mají Kyrgyzové jasně definovanou proceduru. Nejprve postaví jurtu,¹ potom zabalí tělo mrtvého do bílé látky a položí je na podlahu na levé straně jurty za rákosový závěs. Tělo zde zůstává až tři dny, aby se se zesnulým stihli rozloučit příbuzní zblízka i zdaleka. Muž přistupuje k jurtě s hlasitým nářkem: *To je vrtkavý osud, ztratil jsem ho/ji navždy*. Zůstane potom nějakou chvíli stát s rukama za zády, dívá se na vnější stranu jurty a stále naříká. Potom se otočí a obejmě ostatní muže. Nakonec jdou všichni dovnitř na čaj a nějaké občerstvení.

Ženy postupují jinak. Když některá z nich přichází k obydlí, ostatní se nahnou do jurty, posadí se obličejem směrem ke stěně a začnou zpívat smuteční píseň *košok*. Nově přichozí vstoupí do jurty, nikoho nezdraví a hned se přidá k ostatním ženám, které pláče nad zesnulým. Každá žena zpívá svou vlastní píseň, mohou to být jen čtyři jednoduché řádky, které se s drobnými změnami opakují pořád dokola. Jiné ženy jsou vynalézavější – zpívají o životě a skutecích zesnulého v mnohem elegantnější podobě. Celkově jde o polyfonní zvuk, nikoli o kakofonii. Zpěv trvá řadu minut. Ženy z domu zesnulého mají zpívat a smutnit déle,

1) Plstěný stan kočovníků.

aby je ostatní návštěvnice mohly utěšovat. Rituál za zemřelé *košok* se opakuje po čtyřicet dní, příbuzní a známí na něj přicházejí bez ohlášení. Tento silný obřad pomáhá zmírnit bolest velké ztráty.

Výraz *košok*, který zřejmě původně znamenal jednoduše píseň, je patrně jedním ze zdrojů hrdinského eposu *Manas*. Jeho hlavní postavou je Manas, který porazil Číňany a spolčené kmeny Kyrgyzů a Kypčaků. Měl čtyřicet přátel-bojovníků, nazývaných Choro. Jedním z nich byl Jaisan, který se proslavil schopností opěvovat obyčejný povrch jurty půl dne (*Jalgyz uidun jabuusun jarym kunu yrdagan*). Prý to byl právě on, kdo složil *košok* na počest Manase, když ten podlehl zraněním způsobeným nepřitelem. Je dokonce možné, že se epos *Manas*, se svým půl miliónem veršů nejdelší svého druhu, vyvinul z Jaisanova *košoku*.

Pokaždé, když zemře významná osobnost, opěvuje ji nějaký bard propracovanou písní. Ta se pak stane všeobecně známou, zpívají ji další generace bardů a stane se součástí repertoáru na nezávislých vystoupeních. *Košok* je až do současnosti součástí každodenního života zvláště na venkově. Tradici udržují hlavně starší ženy. Je zajímavé sledovat, jak si tato forma udržuje prastaré kořeny a zároveň se otevírá modernímu světu.

Nový *košok*

Každá generace má svou vlastní realitu, která se odráží v písních. Je tomu tak i v případě *košoku*. Následující příklad moderního *košoku* je dědictví bouřlivých devadesátých let 20. století po pádu Sovětského svazu. Zpěvačka Ainagul Dujšejeva pochází z oblasti Naryn v Kyrgyzstánu. Narodila se během Stalinovy kolektivizace v odlehle vesnici Kara-Suu, asi 70 km od hranic s Čínou. Pracovala jako zdravotní sestra a po smrti manžela, který zemřel při dopravní nehodě, vychovávala sama tři syny. Její prostřední syn Imangazy byl zabit v roce 1997 ve věku 36 let. Jeho krutou smrt popisuje Melis Makenbajev ve své knize *Jak umírají hrdinové*.² Sedmnáct lidí nejprve Imangaziho zbil,

2) Makenbajev, Melis 2000: *Baatyrlar emmeden olot*. Bishkek: soukromý tisk.

střelili ho do hlavy a do srdce, jeho tělo spálili a pak hodili do dravé řeky. Osmnáct měsíců poté se údajně jeho mrtvé tělo, bez jakýchkoli zranění, objevilo v ledové horské řece. Ainagul, které bylo v době tragédie 63 let, složila následující *košok*:³

*Krutý osude, můj synu,
na svém dvoře jsi nechoval žádnou ovci.
Krutý osude,
všechny své peníze jsi dal chudým.
Spálili tě, nechali shořet tvoje tělo,
rok a půl jsme tě hledali.
Zůstal po tobě syn, ubohé dítě, dělá ještě malé krůčky.
Můj synu, uvaž svého koně pořádným uzlem.
Odešel jsi do Opravdového Světa, setkat se se svým otcem.
Zůstaneš s ním celé léto na Rajských Pastvinách.*

Tento *košok* se dostal také do výše zmíněné knihy, ale s poněkud odlišným textem. Jak je vidět, Ainagul Dujšeeva má více než jednu variantu své písně.

Dnes je stále méně mladých lidí, kteří jsou ochotní zpívat *košok*. Situaci zhoršuje masová migrace do velkých měst. Pohřby se většinou konají na venkově, v rodišti zesnulého. Na pohřeb potom většinou přijíždějí za celou rozsáhlou rodinu starší muži. Ženy, které by mohly případně zpívat *košok*, zůstávají doma.

Oplakávání nevěsty – *kyz korušuu*

Existuje ještě jedna forma *košoku*, a to *kyz korušuu*, neboli rozloučení s dívkou. Podle kyrgyzské tradice se dívka sňatkem stává až do své smrti členkou rodiny svého manžela. Jedno pořekadlo říká: *Vdaná dívka je za rákosovým závěsem (Chykkán kyz chiyden tyshkary)*. Jak už bylo výše

3) Zaznamenala autorka příspěvku v Kantu (severní Kyrgyzstán) v roce 1997 u Ainagul Dujšejevové. Jde o volný a zkrácený překlad.

uvedeno, rákosový závěs sloužil k oddělení mrtvých a živých v jurtě. Z přísloví tak vyplývá, že vdanou ženu považovala její rodina za mrtvou. Matka a švagrové zpívaly na znamení smutku při jejím odchodu z domu smuteční píseň *kyz korušuu*. Nářek je podobný typickému *košoku*, představuje ale téměř vymizelou tradici. Autorka tohoto příspěvku natočila v roce 1997 jednu ukázkou *kyz korušuu* v pastevecké jurtě v oblasti Son-Kul v Kyrgyzstánu. Sezení se uskutečnilo během obyčejného večera, nikoli během svatby. Ujala se ho jedna vesničanka, která si pamatovala dvě čtyřřádkové sloky. Přibližný překlad první sloky zní:

*Жаши кайыши экен жүгөнүң,
О кыз бийке, жаши бала экен күйөбүң.
Жаши кайыши жүрүп ий болоор,
О кыз бийке, жаши бала жүрүп бий болоор.*

*Uzda tvého koně je ze syrové kůže,
mladá paní, máš mladého manžela;
Syrová kůže vyzraje;
mladá paní, tvůj manžel se stane soudcem.*

Existují také další nahrávky *kyz korušuu*, zřídka však písně uslyšíme na moderních svatbách. Ty totiž obvykle kopírují zvyky západní civilizace, včetně šatů (dlouhé bílé šaty s výstřihem pro nevěstu a černý oblek s bílou košilí a vázankou pro ženicha) a hudebního doprovodu – svatebního pochodu od německého skladatele Felixe Mendelssohna-Bartholdyho z roku 1842.

V oblasti ústní lidové slovesnosti je *košok* považován za nejobsáhlejší tradiční žánr. Sovětští badatelé zapsali nebo nahráli na 62 000 veršů *košoku*. Ne všechny části výzkumu směly být publikovány. Teprve pár let po získání nezávislosti Kyrgyzstánu se sbírka 16 000 veršů *košoku* objevila jako samostatná knížka.⁴

4) Kolektiv autorů 1998: *Koshoktor*. Bishkek: Sham.

Písňe pasaček – *bekbekei*

V minulosti bylo součástí tradičního kyrgyzského zpěvního repertoáru mnohem více zábavních hudebních forem, než je tomu dnes. Hospodáři a chovatelé koní mívali vlastní 'hymny' (např. *Op majda* a *Shyryldang*), mladí muži a ženy zpívali novomanželům píseň *Jar-jar*; posvátné oslavy muslimů v jižním Kyrgyzstánu byly doprovázeny zvláštní písní *Jaramazan* v podání dětí, které šly od dveří ke dveřím a vybíraly sladkosti (tato tradice se příliš neliší od křesťanských velikonočních tradic). V období existence Sovětského svazu bylo možné většinu těchto písní slyšet v rozhlase, nebo dokonce v divadelních představeních. Dnes můžeme děti zpívající *Jaramazan* často potkat při obchůzce třeba na městských sídlištích.

Podívejme se nyní blíže na dvě velice staré formy žertovných písní. Jedna z nich je typická pro ženy kočovníků v horách a je u nich dodnes v oblibě. Když jsou horalky vyzvány, zpívají lehce, někdy následuje schválně i hlasité volání a smích. Existuje řada variant těchto písní, jednu z nich jsem zaznamenala v roce 1997 při svých cestách na jihovýchodě oblasti Naryn v Kyrgyzstánu. Ve zpěvnících můžete najít víceméně podobný text:

*Бекбекей качты, бел ачты
Белине бел боо жараашт.
Саксакай качты, сай ачты
Санына саадак жараашты*

*Bekbekei běžel, utíkal přes hory,
opasek kolem pasu mu pěkně sedl.
Saksakai běžel, překročil koryto řeky,
tesák na stěhně mu pěkně sedl.*

*Укурук учу долоно
Ууру, бөрү жолобо
Койдун сүтү коргошун
Кой уурдаган оңбосун*

*Zakončení lana je vyrobené z hlohu,
zloději a vlci, dejte si na nás pozor.
Ovčí mléko obsahuje oměj,
ten, kdo krade ovce, bude mít smůlu.*

*Жылкынын жуну жылтырак
Жылкы уурдаган куу туяк
Эчкинин сүтү эрменден
Эчки уурдаган шерменде*

*Koňská hříva se leskne,
ten, kdo krade koně, zůstane bezdětný.
Kozí mléko obsahuje pelyněk.
Jen ti, co nemají žádné výčitky,
ukradnou kozu.*

Píseň si ženy zpívají, například když sedí večer venku kolem ohně. Tmavé nebe je plné hvězd a hlasy žen se nesou do daleka po zasněžených vrcholcích hor. Muži jsou doma, odpočívají po dlouhém dni, kdy se starali o ovce. Teď je řada na ženách. Zpívají píseň *Bekbekei*,⁵ kterou jim předaly jejich matky a babičky. Slova vyprávějí o podivné bytosti, která běží přes hory s nožem připevněným na opasku. Po každém verši se zpěvačky smějí, protože smích měl odstrašit vlky a zloděje. Veselá píseň přijde za temné noci všem vhod.

Dívčí škádlivka – *akyjnek*

Další formou písně, která má vzbuzovat smích, je *akyjnek* – dívčí škádlivka. Dvě skupiny dívek, které odklízejí v sousedství hnůj, se podle tradice škádlí posměšným čtyřverším. Zasažená strana má odpovědět stejně vtipným veršem. Za každým čtvrtým řádkem dívky křičí *Akyia, akylia, akylia, akylia*... Podle slovníku⁶ si děvčata při tomto „refrénu“ ťukají ostrou hranou dlaně na hrdlo, takže jejich slova znějí přerušovaně, sekaně a výsledkem je velice zvláštní zvuk.

Předmětem škádlení může být cokoli: opravdový či vymyšlený vzhled dívky, typické vlastnosti rodiny nebo konkrétní situace v obci. Témata se obvykle týkají světských nebo nepravděpodobných věcí; cílem říkanky je jen obyčejné škádlení a legrace. Najdeme i prvky jasněho ponižování – potom si lehce představíme, že se slovní souboj se škádlivými verši může zvrhnout v opravdovou bitvu, v níž se dotyčné tahají za vlasy.

Dnes už se s touto konkrétní formou ženského rozhovoru či diskurzu prakticky vůbec nesetkáme, takže ji můžeme považovat za téměř vymizelou folklorní formu. V dětství, v internátní hudební škole v Biškeku, kde většinou studovaly nadané děti z venkova, se mi však povedlo zažít příklad spontánního škádlení *akyjnek*. Než jsme se večer

5) Etymologie slova *bekbekei* není známá. Z textu však vyplývá, že to bude spíš člověk než zvíře.

6) Юдахин Константин Кузьмич 1965: Киргизско-русский словарь. Москва: Советская Энциклопедия.

uložily v ložnici ke spánku, naše třída sedmi- a osmiletých dívek škádlila děvčata z vedlejší třídy těmito říkankami:

<i>«А» класс аңкоо</i>	<i>Třída A je hloupá</i>
<i>Сабагынан жалкоо</i>	<i>Jsou líné a neučí se</i>
<i>Эне тилден “2” алат</i>	<i>Mají špatné známky z mateřského jazyka</i>
<i>Этегинен бум алат</i>	<i>A v šatech mají vši</i>

Na to jsme dostaly odpověď:

<i>«Б» класс былчык</i>	<i>Třída B je tlustá</i>
<i>Биутандары жыртык</i>	<i>Mají roztrhané kalhoty</i>
<i>Эне тилден “2” ала</i>	<i>Mají špatné známky z mateřského jazyka</i>
<i>Этегинен бум алат</i>	<i>A v šatech mají vši</i>

Zpěv byl spontánní, čas od času se opakoval, takže obě zneprátené skupiny byly spokojené a nakonec pěkně usnuly.

Existují přinejmenším dva známé pokusy oživit *akyjnek*, oba se odehrály na jevišti. Jeden se uskutečnil v Kyrgyzstánu v oblasti Cholpon-Ata během 2. světového kongresu kyrgyzského národa v roce 2003. Na pódium napochodovala skupina mladých dívek v národních krojích; zpívaly v párech, vždy dvě dívky z protejských skupin, a pak přišla na řadu další dvojice. Protože se mi povedlo být při této výjimečné události jednou z dívek na pódiu, pomáhala jsem později oživit *akyjnek* i na pódiu v Praze, v České republice. Bylo to 8. března 2008 v divadle Kaštan při příležitosti Mezinárodního dne žen. Dva páry žen pochodovaly po pódiu sem a tam a navzájem se škádlily. Představení bylo určeno převážně emigrantům z Kyrgyzie, ale v publiku byl kromě nich a zástupců různých národů Kyrgizie žijících v Praze i významný návštěvník – kyrgyzský veřejný obhájce lidských práv. V tomto případě byla témata škádlení mnohem vážnější – krajní nouze přinutila řadu lidí opustit Kyrgyzstán a hledat štěstí v cizích zemích; následovala povznášející tzv. Tulipánová revoluce v roce 2005 a po ní přišlo ohromné

zklamání. Původní text poskytl Šailoobek Duišeev, kyrgyzský básník a novinář z Biškeku; slova však byla přepracována a více se zaměřila na realitu života emigrantů. Navzdory závažnosti vybraného tématu byl jazyk pražského *akujneku* dostatečně lehký a vtipný, takže z publika se často ozývaly výbuchy smíchu.

*Менин атам сурасаң
Берене кымкап жазданган
Бейли жумшак алпейим
Бектин уулу баштанган*

*Když se ptáš, kdo je můj otec,
je to člověk se sametovým polštářem,
je vlídný a šlechetný,
pochází z bohaté rodiny.*

*Сенин атаң бек болсо
Анан мында не келдиң
Карындашы окшойсуң
Качып кеткен неменин*

*Když máš tak bohatého otce,
co děláš tady, v Evropě?
Možná, že jsi sestra
toho chlapíka, který utekl!⁷*

*Кой баксаң да өйдөсүң
Күнүң өтмөк Кочкордон
Кыш куйганга ылайды
Таппадыңбы Токмоктон*

*Ikdyby ses starala o ovce,
mohla ses mít dobře doma v Kočkoru.⁸
Copak jsi nenašla hlinu
na svůj cihlový dům v Tokmoku?⁹*

*Эл башкарган акемди
Эл колдогон, билип ал
Аяп турсаң анчалык
Аскарарыңа тийип ал*

*Cožpak nevíš, že můj strýc¹⁰
měl masovou podporu?
Pokud je ti toho předchozího líto,
tak se za něj provdej!*

7) Bývalý prezident Kyrgyzstánu Askar Akajev.

8) Oblast v Kyrgyzstánu.

9) Město v Kyrgyzstánu.

10) Současný prezident Kurmanbek Bakijev.

Písňě typu *košok* a *akyjnek* patří k nejstarším tradičním kyrgyzským hudebním projevům spojeným s pobavením lidí, ale také s utišením jejich žalu a smutku. K mizení těchto tradic přispívá ze všeho nejvíce globalizace společnosti, svou úlohu však hraje i všeobecná chudoba a nedostatek do budoucna orientovaných státních strategií pro rozvoj křehké původní kultury. Vytvořit podpůrnou atmosféru těmto krásným idiosynkretickým archaickým hudebním formám pomáhá nepočtený, ale přesně zaměřený domácí i zahraniční výzkum a jeho financování, stejně jako obrozenecké úsilí spojené se stále živou původní kulturou.